

Faust. Bilgiye Susuz Özne'nin -Homunculus- Şeytanlaşmasına Dair

Faust. On The Demonization of The Subject Thirsty for Knowledge -Homunculus-

Ahmet SARI

Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum,
Türkiye

Atatürk University, Faculty of Letters,
German Language and Literature,
Erzurum, Türkiye

Geliş Tarihi/Received 08.11.2024

Kabul Tarihi/Accepted 27.11.2024

Yayın Tarihi/Publication Date 26.12.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding author:

Ahmet SARI
asari@atauni.edu.tr

Atıf

Sarı, A. (2024). Faust. Bilgiye Susuz
Özne'nin -Homunculus- Şeytanlaşmasına
Dair *Korpusgermanistik*, 3(2), 36-42.

Cite this article

Sarı, A. (2024). Faust. On The
Demonization of The Subject Thirsty for
Knowledge -Homunculus-
Korpusgermanistik, 3(2), 36-42.

Öz

Bu makalede, Alman edebiyatında ilk halk edebiyatı örneklerinden olan, kendisiyle neredeyse aynı döneme denk düşmüş İngiliz edebiyatında Marlowe'un "Faust"undan da etkiler taşıyan Faust efsanesi hakkında bilgi vermeyi amaçladık. Sadece Faust efsanesi hakkında bilgi vermeyi değil, bugüne kadar Alman edebiyatında Goethe'nin "Faust"undan etkilenecek ona benzer "Faust" metinleri yazan yazarları da listeledik. "Historia von D. Johann Fausten" adlı anonim metinden hareketle Goethe'nin insanlık tarihi için çok önemli metni olan, insanın ruhunu şeytana satmasını, şeytanla "kanla imzalanmış evrak" hazırlamasını; şeytanın desiselerine, iğvalarına kanmasını konu edinen "Faust" adlı eseri hakkında bilgiler verdik. "Faust" metni günümüze kadar kötülük, theodise, "şeytanla anlaşma" gibi sorunları içermesinden okurlar tarafından sevilen bir konu olması üzerinde de durduk. Daha sonra Romantik dönemden çağdaş edebiyatta Thomas Mann'ın "Doktor Faustus"una ve oğlu Klaus Mann'ın "Mephisto"suna kadar bu tür çalışmaların izini sürdük. Sadece Alman edebiyatında değil Bulgakov'un "Usta ve Margarita" adlı eseri düşünüldüğünde dünya edebiyatında da etkiler gösteren bu konunun üzerine gittik. Makalemizin sonunda Marshall Berman'ın da tespitleri doğrultusunda çağımızın bir "Faust çağı" olduğunu, şeytanın, Mephistopheles'in görevini çağımızda da yapmaya devam ettiğini, kötülüğün dünyada kol gezdiğini, şeytanla anlaşma gerçekleştiren insanların çağlar boyunca tükenmeyeceği üzerine durduk. Berman'ın tasnifleri doğrultusunda Bilgiye Susuz Özne'den Aşık Özne'ye, İstirap Çeken Özne'den Pişman Özne'ye hatta son olarak bu öznenin hallerini farklı farklı ama kendi çıkarları için kullanan edebiyatçı-politikacı-ekonomistlere kadar götürüp Faustus kavramının zamanla hangi anlam katmanlarından geçtiği üzerine durduk.

Anahtar Kelimeler: Goethe, Faust, Thomas Mann, Marshall Berman, Kötülük

Abstract

Reasons such as cultural differences between people and economic income inequalities negatively affect daily life. Children are among the biggest victims of these negative effects. Such negativities affecting children's lives appear in many fields, from literature to cinema. In this study, the work of Arabalar Beş Kuruşa by Sabahattin Ali, one of the writers and poets with a socialist/realistic understanding of Turkish Literature, and the short stories named Atkestanesi by Yüksel Pazarkaya, one of the leading names of Immigrant Literature, will be examined with a hermeneutical approach. The aim of this article is to draw attention to the relationship between the rich and the poor, the other and the alienator in the short stories of the two different literatures in the context of discriminatory

discourse. Another aim is to show how and in what way both authors reflect the problems experienced by people from different classes in the society they live in, into fictional characters. In addition, similar and different findings detected in the short stories examined will be tried to be brought to light.

Keywords: Goethe, Faust, Thomas Mann, Marshall Berman, Evi

Giriş

Faust ile uğraşanlar bilirler, Orta Çağ'ın derinliklerinden modern dünyaya ve Yeni Çağ'a hatta içinde yaşadığımız post-truth çağında bile her alanda didiklenmiş bir kişiliktir Dr. Faustus. Orta Çağ'da artık ilimlerden ruhunu sağaltacak gıdaları alamadığı, onların bedenini ve ruhunu tatmin etmediğini gören Faustus'un *kara büyü* (Schwarze Magie) ve dünyevi olmayan metafiziki sorunlarla uğraşması ile yeni bir açılım yaratması sonucu, Lucides'in yardımcısı Mephistopheles'le tanışması söz konusu olur. Elbette bunda Tanrının da payı vardır, zira Mephistopheles'in dikkatini Faust'a çeken tanrıdır. "Faust'un "Prolog im Himmel" bölümünde tanrı Faustus'un yaşantısındaki erdemi, hakikat ve bilgi açlığını (Wissensdurst) görmüş, onun şeytan ayartılarına ve iğvasına kapılmayacağını düşünmüş, bu nedenle de Mephistopheles'le iddiaya girişmiştir. Faust'u yoldan çıkaramayacağı, bu erdemli kulunun hakikatten ayrılmayacağı üzerine iddiadır bu iddia. Mephistopheles yeryüzüne indikten ve Faust ile yüzleştikten sonra onunla 24 senelik bir birlikte yaşayacak ve metafizik gücünü de onu ayartmak, yoldan çıkarmak, ona "geçme ey zaman ne güzelsin" dedirtmek için didinecektir. Bu metafizik güç ve içsel tatmin karşılığında Dr. Faustus'un edinebildiği muhteşem güçler teması üzerinde oynamak edebiyatçılara, politikacılara, ilahiyatçılara ve hatta ekonomistlere kadar cazibeli bir konudur. Çağımıza dek alabildiğince oynanır bu konu ile ve erdemli *Faustus* yapıtlarının yanında Berman'ın bahsettiği "düzmece", erdemsiz yapıtlar ortaya çıkar (Berman 1994, s. 101).

Bu makalede biz yine Berman tasnifine uyarak Bilgiye Susuz Özne'den Aşık Özne'ye, İstirap Çeken Özne'den Pişman Özne'ye hatta son olarak bu öznenin hallerini farklı farklı ama kendi çıkarları için kullanan edebiyatçı-politikacı-ekonomistlere kadar götürüp *Faustus* kavramının zamanla hangi anlam katmanlarından geçtiğini açıklamaya çalışacağız. Bunlara derinlemesine dalmadan önce Dr. Faustus'un Alman edebiyatı tarihi içerisindeki yerine bakıp Faustus'un hangi izleklerle anıldığını, edebiyatta hangi yeri doldurduğunu, nasıl anlaşıldığını, son olarak da ta Junges Deutschland dönemi ve Biedermeier başlarında görülmeğe başlanan Faust ideolojisinin aslına bakarsanız modern devrin insan modelinin, içinde hiçbir şeyle yetinmeme güdüsünün sınırsızlığına uzanma isteği ve bu istek doğrultusunda her şeyi mubah görme edimi ile başladığını, bunun da "Faust Çağı" adı altında isimlendirildiği kanaatine varacağız. Şimdilik Dr. Faustus prototipinin ne zaman, nerede, nasıl görüldüğüne bakmak gerekecektir. Bunun için Alman Halk kitaplarına bakmak doğru olacaktır.

Alman Halk Kitaplarının Çıktığı Döneme Panoramik Bakış

Prof. Dr. Gürsel Aytaç *Yeni Alman Edebiyatı Tarihi* adlı kitabında 16. yüzyılda oluşan halk kitaplarının panoramasını belirlerken şunları söyler:

"Matbaanın icadı ve geliştirilmesi sonucu kitaplar ucuzlamış ve çoğalmıştır. Öğretim kurumlarının da gelişmesiyle okuryazar oranı artmış, halk okuma zevkini edinmiştir. 16. yüzyılda halkın zevkine ve seviyesine hitap eden kitapların yazılması oldukça yaygınlaşır. Eski şövalye destanları (Ritterepen) ve kahramanlık efsaneleri, çoğu kere Fransız edebiyatından aktarma eğlendirici romanlar, 16. yüzyılda Alman halkının okuma merakını tatmin ediyordu. Volksbücher adıyla edebiyata geçen bu kitaplara, doğrudan doğruya Alman edebiyatının

verileri de karışmıştır. *Melusine (1527) Magelone (1527) Haymonskinder (1535) gibi etkilerini bugüne kadar sürdüren Halk kitaplarının başında Dr. Faustus ve Lalebuch vardır.*" (Aytaç 1983, s. 31)

Alman halk kitaplarının önemli özellikleri, bir bakıma şövalye edebiyatını üzerlerine almalarında ve onu halkın seviyesine indirmiş olmalarında yatmaktadır. Alman efsaneleri ve Fransız şövalye-masalsı türleri nesre çevrilmiştir. Dolayısıyla hem toplumun en üst katmanındaki insanlara, hem de çoğu vakit bu kesimin dilini anlamayan halka bu kitaplar hediye edilmiştir. Goethe sahaflara gittiğinde *Melusine'nin, Kral Octavianus'un, Fortunatus'un ve Güzel Magelone'nin* kitaplarını birkaç kuruşa aldığı mutlu olurmuş. *Tristan, Kral Ernst, Haimos Çocukları ve Alexander* de onlar kadar çok sevilen halk masallarıdır. Zamanla bu masalların sürekli tekrar edilşleri yapı olarak birtakım kayıplara uğramalarına sebep olmuştur ama bu masallar naifliklerinden hiçbir şey kaybetmemişlerdir (Grabert, Mullott, Nürnberg 1983, s. 126).

Wilhelm Vogelpohl "Alman Edebiyatı Tarihi" adlı kitabında "Alman Halk Kitapları" başlığında eğlencelik tiyatrolar yanında, kaba saba kâğıtlara basılmış ve çoğu kez de ağaç oyması ile süslenmiş büyük anlatımların bulunduğunu, şehirlerde ve kasabalarda, her sosyal zümre tarafından bunların okunduğunu, bunların içinde eski efsanelerin, şövalye ve kahramanlık hikâyelerinin, dini menkıbelerin, masallar ve neşeli fıkraların günümüze kadar aktarıldığını dillendirmektedir (Vogelpohl 2005, s. 41). 1500'lü yıllarda bunlar halkın gündelik konuşma dilinde anlatılmaktadır ve anonimdirler. Hatta söz konusu "Faust" adlı halk edebiyatı ürünüyse Vogelpohl Luther zamanında bu isimde birinin gerçekten yaşadığını, Şvebya Knittlingen'in Faust'un vatani olduğunu, sihirbaz ve kuyumcu, doktor, yıldız falcısı ve şeytan çağrıcısı olarak tüm Almanya'yı dolaştığını, dünyanın bütün gücüne ulaşmak için ruhunu şeytana teslim ettiğini, sonunda ise kötü bir son bulduğunu yazar (Vogelpohl 2005, s. 41).

Goethe ve Faust

Goethe aslına bakarsanız 60 yılını *Faust*'un yazılışına adamıştır. *Faust*'un ikinci cildinin ölümünden sonra yayınlanmaması için vasiyet yazmış ve bu vasiyeti masasında bir çekmeceye kilitli saklamıştır. Çocukluğundan beri kitap okumayı alışkanlık haline getiren Goethe'nin, bu öyküyü tanımasında Christopher Marlowe'un Almanya'ya gelip Faust'u 17. yüzyılda *İngiliz Komedi*si adı altında çocuk oyunları halinde sergilemesinin büyük payı vardır. Gerçi Goethe Volksbuch'dan ve Frankfurt'ta çocukluk zamanlarında kukla oyunları izlerken bu Faust konusuna yabancı değildir. 1773-1775 yılında *Erken-Faust'u (Urfaust)* yazmış ve dönemin sonunda onu tekrar ele alana kadar kafasında harmanlamıştır. Aytaç'a göre *Faust'u* ilk kez 1790 yılında, egemen dildeki söylemlerle basmıştır. Eklediği yeni sahnelerle (Cadı Mutfağı, Orman, Cehennem) geleneksel sonucu yinelemektedir. *Faust. Bir Fragman* adıyla 1808 yılında nihai basımı ve ikinci bölümü Goethe'nin ölümünden sonra 1832 yılında yayınlanmıştır (Aytaç 1983, s. 159-160).

Goethe, Strassburg dönüşü Frankfurt'ta *Götz von Berlichingen*'den başka dramlar da planlamış, fakat bunları fragman şeklinde bırakmıştır. *Urfaust, Mahomet, Prometheus* gibi dramlar Goethe'nin önemli dramları arasında yer alır. *Urfaust*

Goethe'nin terk ettiği Frederika'ya karşı duyduğu vicdan azabının o sıralarda Frankfurt'ta çocuk katili bir anneye karşı açılan bir davanın ve çocukluk çağında zevkle seyrettiği *Faust* kukla oyununa ait anılarının edebi yankısıdır. Bir yandan öğrenme hırsıyla dolu, öte yandan da tutuklu aşkı tanıyan insanın ruhundaki ikilik ve bu ikiliğin vardığı huzursuzluk konusunu işleyen Faust efsanesi Goethe'ye son derece ilginç ve verimli gelmiştir.

Aytaç'a göre *Faust* 16. yüzyıl başlarında gerçekten yaşamış bir adamın efsaneleşmiş hayatını anlatır. Çağdaş kaynaklardan bilindiğine göre Faust gezgin bir astrologdur. Üstelik matematikçi bir bilgidir. Tanrıya dil uzatan sihirbaz bir bilgin olarak halk arasında adı çıkan Faust hakkında efsaneler uydurulmuştur. Halk kitaplarında geçen şekildeyle bu efsanenin özeti Aytaç aktarımına bakılacak olursa şöyledir:

"Faust bir köylünün oğludur. İlahiyat okumak istemiş, dünya adamı (Weltmensch) olmuştur, matematikçi, hekim ve astrologdur. Öğrenim merakını tatmin etmek için şeytanla antlaşma yapmıştır. Şeytan Mephistopheles ona sorduğu her şey hakkında bilgi vermeyi, dünyanın meydana gelişini, yıldızları, insanların yaratılışını anlatmayı kabul etmiştir. Faust'a kâinatta uçması, yeryüzünün ülkelerini tanıması ve hayatın zevklerini tatması için yardım edecektir. Faust efsanesinin anlatımında dini görüş açısı hâkimdir. Ama yine de bu efsane kahramanının kişiliğidir ki efsanenin dini havasına rağmen kendisini gösterir. Halk efsanesinin Faust'unu, din sınırlarını aştığı, ruhunu şeytana adadığı için kötü bir son bekler. Faust aforoz edilmişliğin cezasını görür. Lessing'e, Goethe'ye ve daha sonra Thomas Mann'a ilham kaynağı olan Faustus'da ise araştırmacı olmanın fazileti keşfedilmiş, Faust tanrının lütfuna ermiştir." (Aytaç 1983, s.31-32)

Faust'un ezeli ve temel konusu üzerinde konuşmak, bu insanın tanrıyı kavramak için mücadele verişini, bu kavrayışla kâinatı anlamak ve onda yaşamağa değer veriler bulma arayışını, tanrının hoşuna gidecek bir hayat sürmek için didinişini görebiliriz. İnsan tabii ki onun varlığının ve etkisinin izlerini yakalayabilmek ve onun sırlarını paylaşma saadetine ulaşmak için çaba sarf eder. Hayatın kaynaklarını tanımak Faustyan söylem dahilinde tanrıyı daha iyi anlamakla koşuttur (Erkoç 1991, s. 45).

Şimdi Goethe'nin *Faust'un* geniş bir konusunu, uzun bir alıntı ile Gürsel Aytaç'ın o değerli derlemeleri ışığında tanımaya çalışalım. Aytaç'a göre *Faust'un* konusu şöyledir:

"1808 yılında yayınlanan Faust trajedisinde, Prolog im Himmel (Gökte Önsöz) bölümünde Faust'un kaderi, tanrı ile şeytan arasında, metafizik bir pazarlık konusu olur. Burada tanrı, insanlığın zaman zaman yanılma da aslında iyi olduğuna inanan "Allah baba" hüviyetindedir. Şeytan Mephistopheles ise kötünün, şüphenin, inançsızlığın temsilcisidir. Çabalamak (Streben) ve zevk almak (Genuss), trajediin bu yeni şeklinde eserin ağırlık merkezi olarak işlenmiştir. Faust monoloğunda da eserin psikolojik derinliği ifadesini bulmuştur. Burada Faust, bilimle tatmin olmayan öğrenme merakının yarattığı bunalım ve çaresizlik içinde intihar bile düşünmektedir. Bu ruh haliyle bir gezintiye çıkar. Paskalya yortusunun kutlandığı gün etrafında bahar ve bayram havası hüküm sürmektedir."

Osterspaziergang (Paskalya gezintisi) adlı bölümde Faust, bir önceki çalışma odasında karşımıza çıkan Faust değildir. Tabiatla, neşeli insanların karşısında birden değişmiş, gerçekliğe, hayata istekle bakan insan olmuştur. Bilgin odası ile paskalya gezintisi, birbirine, karşıt iki tablo niteliğindedir ve şeytanın görünmesine de bir dramaturjik köprü görevi yapar. Faust'la Mephisto arasındaki anlaşmanın konusu, zevk'tir. Faust'un yorulmak bilmeyen çabalamaları acaba bir yerde zevk sayesinde durdurulabilir mi? Faust, kendisi için, tatmin olan her isteğin bir yenisini doğurduğunu tecrübeleriyle öğrenmiştir. Bunun için antlaşmanın şartını şöyle özetler: Eğer rahatlayıp köşeme çekilirim, bu benim sonum olsun. Kendimden hoşlanmamı sağlayacak kadar bana dalkavukluk edip beni kandırırsan beni zevkle aldatabilirsen, bu benim son günüm olsun... Bir an, zamana "geçme çok güzelsin" dersem, beni zincire vurabilirsin, mahvolmaya razıyım... Mephisto, Faust'u dilediği yere götürecektir, onun bütün güçlerini arttıracaktır. Onu Auerbach'da talebe meyhanesine götürür, Faust etkilenmez. Efendisini memnun edecek zevkler arayan Mephisto, onu Cadı Mutfağı'na (Hexenküche) götürür. Burada şehvetin uçurumuna hazırlar onu. Faust'u, her kadında bir Helena görecektir kadar gençleştirir. Gretchen'le karşılaşması, Faust'un sadece maddi aşka değil, hakiki sevgiye yetenekli olduğunu gösterir. Ama Faust, Mephisto'nun yardımıyla kızı baştan çıkarır. Uyku ilacı ile annesini öldürür, erkek kardeşi Valentin'i bıçaklar. Gretchen Faust'dan olan çocuğunu öldürür, hapse gider. Mephisto ise Faust'u vicdan azabından kurtarmak, onu duygusuzlaştırmak için ahlâksızlık daymonlarının (Dämonen der Unzucht) ülkesinde, şehvet dünyasına sürükler (Walpurgisnacht). Çaresiz kalan Faust zindana, Gretchen'in yanına gider, ama Gretchen çıldırmıştır, Faust'u görünce başını çevirir. Hüküm giyen Gretchen'in Tanrı tarafından affedildiğini yukarıdan bir ses haber verir. Mephisto, efendisini buradan uzaklaştırır. Faust, artan yaşama sevincini, böylece suç işlerken ödemiş olur." (Aytaç 198, s.160-161)

Aytaç, Faust trajedisinin ikinci bölümünün, Goethe'nin ölümünden sonra yayımlandığını dillendirir. 1831 yılının 22 Temmuzunda eserini tamamlayan Goethe, Eckermann'a ödevini bitirdiğini, ömrünün bundan sonraki günlerini Tanrı'nın bir armağanı saydığını belirtir. Artık bir şey yapıp yapmadığı ya da ne yaptığı onun için hiç fark etmez. Ölümünden birkaç gün önce de Wilhelm von Humboldt'a altmış yıllık bir emeğin ürünü olan bu eserini yazarken nasıl çalıştığı hakkında şunları yazar:

"Altmış yıldan fazla, bir zamanda Faust'un taslağı kafamda hazır: Daha genç yaşta, başından beri apaçık; sıra dizisi bakımından daha az ayrıntılı olarak. Niyetimi hep usul usul kafamda yarattım ve her seferinde benim için en ilginç yerleri bir bir işledim" (Akt. Aytaç, 1983: 162).

Trajedinin ikinci bölümünde Faust, dünyanın beş farklı yerinde peşi sıra gezdirilir. Bunların her biri eserin birer perdesidir. Aytaç, İmparatorun sarayında, yıkılmaya yüz tutmuş bir imparatorluğu kurtarmak için çareler düşünülürken Faust'un, Mephisto'nun yardımıyla 'karşılıksız para' basılmasını tavsiye ettiğini, saray halkım da sihir oyunları ile oyalandığını, bu arada Helena'yı da sihir yardımıyla getirdiğini dillendirir (Aytaç 1983, s.162). Büyük bir

tuftuyla Helena'yı kucaklamak ister Faust, ama Helena gözden kaybolur. Mephisto, kendinden geçen Faust'u bilgin odasına geri getirir. Burada asistan Wagner, yapma insan Homunkulus'u imal etmiştir. Faust onu ve Mephisto'yu alarak Yunanistan'a gerçek Helena'yı bulmaya gider. Faust yeraltı dünyasına iner ve Persephone'den onun yeryüzüne çıkması için izin alır. Helena ile Lakonien'de bir şatoda yaşar. Oğulları Euphorion, yaşının üstünde, davranışları ölçsüz bir çocuktur, yorulmak bilmeyen gayreti yüzünden kendini mahveder. Euphorion'un ölümünden sonra Helena yeraltı dünyasına döner. Faust, Helena yaşantısıyla klasik güzelliği tanımış, onun eğitici gücüyle olgunlaşmış olarak imparator sarayına geri döner. İmparatoru, onun muhalifini yenilgiye uğratmasını sağlayarak tehlikeden kurtarır; bunun karşılığında kendisine toprak verilir. Bu topraklarda yaratıcı ve yapıcı olarak çalışmak, elinden geleni başarmak ister. Amacı denizden toprak kazanmak, bu toprağı üzerinde yaşanır hale getirmektir. İşlediğı toprakların üzerinde onu rahatsız eden bir şey vardır: İhtiyar bir karı-kocanın; Philemon ile Baukis'in kulübesi. Faust, evlerini terk etmek istemeyen bu ihtiyarların onlara gösterdiği yeni yere taşınması için Mephisto'ya müracaat eder. Fakat Mephisto Philemon ile Baukis'in kulübesini ateşe verir. Faust yine, bu kez ihtiyarlığında, istemeyerek suç işlemiş olur. Suçunun cezasını gözlerini kaybetmekle çeker. Yaratmakta olduğu eserin ilerleyişini görememek ona büyük acı verir. Açılacak bir kanalın çalışmalarında kazma kürek seslerini dinlerken, başarmakta olan eseri hayal ederken içine sevinç dolar ve bu anda muradına ermenin en yüksek mutluluğunu duyduğunu söyler (Aytaç, 1983: 162). Kanla imzalanmış evrakta söylememesi gereken "Geçme ey zaman ne güzelsin" ağzından çıkar ve bu sözleri söyler söylemez de düşüp ölür. Mepisto bahsi kazandığına inanır. Oysa Faust gerçekliğin zevkiyle kendinden geçip zamana dur dememiştir; gelecekteki mutluluğı düşünerek içini sevinç kaplamıştır. Melekler Faust'un ruhunu göğe doğru uçururlar. Tanrının sevgisi, ebedî kadınca sevgi, Gretchen'i andıran bir biçim içinde Faust'a doğru yaklaşır, onu Tanrı katma götürmeye gelir. Faust, hayatı boyunca çok kereler yanılıp günaha girmiştir, ama onun hakikati arayan, durmadan çabalayan ruhu Tanrıya kendini affettirmiştir (Aytaç 1983: 162).

Aytaç'ın *Yeni Alman Edebiyatı Tarihi'nden* Faust bilgileriyle konumuzu şekillendirdik. O halde nihai bilgileri de yine ondan alıp *Faust*'un konu kısmını kapatalım. Aytaç, Goethe'nin *Faust*'unu konu yönünden zenginleştiren hususun, Faust ile Mephisto'ya verdiği yeni kişilikler olduğunu söyler. Faust'un benliğinde çabalayan, hırslı, aktif (faustisch) insanla alışlagelmiş normal insan özellikleri bir aradadır. Hayatın bütün alanlarında karşıtlıkları uyuma, tek yanlılıkları bütüne ulaştırma çabasını sürdürür. Mephisto'ya bakılacak olursa o da Halk kitabındakinden farklı olarak Tanrı karşısında kendini iddia edebilecek güçte değildir. Varlıklardan yalnızca biridir ve evrenin gerekli bir parçası, olumsuzluk ilkesidir (Geist der Verneinung). İstemediğı halde karşıtlık ve başkaldırma yoluyla bütün'e hizmet eder. İnsanın öğrenme hevesini hayallerle yanıtlamak, hayvani zevklerle onu alçaltmak amacını taşır. Ama gücü sınırlıdır. Gretchen trajedisinin son sahnesi, Helena'nın çağırılması ve Faust'un ölümü bu sınırlılığı yansıtan tablolarıdır. Tenselliğı aşan sevgi gibi, özgür ahlâk kararları, yaratıcılık alanı da onun etkisi dışında kalır (Aytaç, 1983, s. 164).

Faust İzleğı Nelerdir?

"Dayanamıyorsan neden bizimle ortaklığa girişirsin?
Uçmak istiyorsun ama başın dönüyor"

Mephistopheles

Faust izleğı, trajedinin esas aldığı hemen hemen bütün duyguları kapsamaktadır. Bu bağlamda Faust dendiğı zaman iyi bir okuyucunun belleğinde şu izlekler belirmelidir: Sevgi, aşk, şiddet, suç, acı, yolculuk, simya, deney, gençleşme, sınır durumu, ışık-karanlık, kalp-el, cesaret göçebelik, dünyada acı çekme (Weltschmerz). Faust dünyada bir şeylere didinen, isteme güdüsünü, istenç hırsını yenemeyen ve bunun için sürekli çırpınan insanların örneğı olmakla kalmaz, Batının belki de o dönem Avrupa'nın eksik gelişmiş ruhunu yansıtan bireyinin modeli olma özelliğini de bizlere yansıtır. Edebiyat tarihçileri ve edebiyat bilimciler, Faust trajedisini bir saga, bir mit olarak ele almışlardır. Faust'u Mephisto'suz düşünmek imkânsızdır. Mephisto ile Faust arasında gerçekleşen, Faust'un kendi kanıyla imzaladığı ve 24 senelik bir mutluluk için hayatını ve ruhunu adadığı akit, trajedinin de temelini teşkil eder. Burada emreden, güç-erk sahibi iktidarın, çöküntüye giden birey üzerindeki hâkimiyetini görürüz.

Yaşama istencinin ve bilime olan susuzluğun Hristiyan öğretilerinin metin içinde yedirilmiş bir halini, bireyin bu din ile ilgili kopuk bağını, sevgiyi tanımayı, suçu işlemeyi, toplum tarafından belirlenmiş tüm sınırların, tüm yasakların çiğnenmesini görürüz. Faustla Mephisto arasındaki bağ, şeytansı ve insansı olan arasındaki bağıdır. Daymonik ve aydınlanmacı olan arasındaki bağıdır. Gerçek ve görüntü (gölge) ışık ve karanlık, düzen ve karışıklık arasındaki mücadelenin de dışavurumudur.

Horst S. ve Ingrid G. Daemmrich *Themen und Motive in der Literatur* isimli kitaplarında Faustus bölümünde bu konuyu irdelerken, figürün isim olarak gelişim evresinin mitolojilerden, sagalardan ve farklı edebi figürlerden alındığını kaydetmektedirler. Faust karakterinin çoğu ve özellikleri geç Orta Çağ alimleri ve bilginlerinin tipolojisine uymaktadır. Bunlar tek yönlü değil, çok yönlüdürler. Astrolog, kara büyücü, ilahiyatçı vs. birçok sosyal bilimlere birbirine ekleyip onlarla varoluşlarını rahatlatmaya, bilgi susuzluklarını gidermeye çalışmaktadırlar. Bu tipolojilerde ayrıca Rönesans karakter özellikleri de gözden kaçmamaktadır. Simon Magus'un tüm vasıflarını taşımaktadırlar. Simon Magus bir sihirbazdır ve birçok mucize gerçekleştirmiştir. Faust, Promete gibi tanrıya başkaldırır ve yeni bir insan modelini yaratmaya çalışır. Don Juan gibi toplumun etik anlayışını hiçe sayma ve zevki peşinde gitme özelliğı taşır. Don Kişot gibi de kesik, şizofren, hiç yerinde durmayan, durmadan değişen fikirlere, kararsız bir bilince sahiptir (Horst S., Ingrid G. Daemmrich, 1995, s. 148).

Horst S ve Ingrid G. Daemmrich'e göre *Faust* bir de "Her şeyi öğrenmeye aday özne" ile sadece "Bazı şeyleri düşünebilme yetisine sahip özne", "dünyaya bağlı özne" ile "dünyayı zihin, gövde-bedeni ile zorlayan, onu aşmaya çalışan öznedir". Eros ve dindar dünya görüşü arasında çatışmanın ve gel-gitlerin de ilk örneğidir.

Faust figürü bir var oluşun figürüdür. Konu sınırsız bir alana yayılmıştır ve içinde birçok etik sorunlar ve toplumsal problemleri barındırır. Marlowe'un *Faust*'unda dikkati çeken unsur halk hikâye endekslı Hristiyan yaşam duygusu ve insanın otonomi söylemidir. Bunu ince bir şekilde dile getirir. Goethe'nin *Faust*'unda ise batılı

bir ruhun temsilcisi görülür. Eser sadece eski mitleri ve geçmiş ele almaz, onları yaşatmaya çalışmaz, aynı zamanda mitolojik düşüncelerin de yapısını ve varlığını ele almaya, düşünce ve yaratma ile de (Homunculus) geleceğini belirlemeye bakar (Horst S., Ingrid G. Daemrich, 1995, s. 149).

Çağdaş Faustus Metinleri

Thomas Mann'ın "Doktor Faustus"u ve Klaus Mann'ın "Mephisto"sunu Faust'u halk hikâyelerinden koparıp, çıkarıp onun konusundan faydalanma şansı sadece Goethe'ye ait değildir. Çalışmanın sonunda Alman halk hikâyelerinden beri *Faust* üzerine yapılan çalışmaları sıralayacağız. 1587'de Johann Spiess'in *Dr. Faustus*'un tarihinden başlayın 1587'de Lessing'in *Faustus'u Kurtarmak* kitaplarına kadar gelişen bir süreç sonucu, tema zengin bir silsile olarak Goethe'ye gelir. Goethe'den sonra *Faust* üzerinde çalışmalar bitmeyecektir. Biraz da Goethe'den sonra *Faust*'un ele alınışı, parodileştirilmesi konusunun edebi norm dahilinde nasıl da modernize edildiğine bakmakta fayda vardır. Tam da bu kavşakta bizi Thomas Mann'ın *Dr. Faustus'u (Bir Dost Tarafından Kaleme Alınmış Alman Besteci Adrian Leverküh'nün Yaşamı)* beklemektedir.

Thomas Mann'ın eserinde iyi ve kötü o kadar birbirine yakındır ki Adrian Leverküh'nün besteleri insan olmayı betimleyebilir bir tarz yanında, insansızlığı ve dünyanın karmaşıklığını dile getirir. Varolmayı belirleyen güç ve yaşamın anlamını arama, bilgiyi aramadaki kayıtsız korku Thomas Mann'ın *Faustus* romanını temelini teşkil eder. Mann bu romanında Alman olmanın bilincini anlatır ve *Faust* tiradından başlayın, Luther'e, Wagner'e, Nietzsche'ye ve Hitler'e kadar geniş imge atıflarına rastlanır. Müzikte Alman ruhu modernite ile çok büyük yollar kat ettiği için, o bilmediğimiz Orta Çağ'dan Yeniçağ'a doğru bilinen efsanedeki gerçek Faust bu yapıtta modern bir müzisyen olarak karşımıza çıkar. Leverküh'nün Thüringenli'dir. Sadece Leverküh'nün değil, okuyucular bilirler ki Luther, Bach, Händel, Nietzsche de Thüringenlidirler. Leverküh'nün eseri kompoze ettiği besteler, ruhsal açıdan derindir ve eskiçağı soğuk modernizmle kaynaştırmaya çalışır. Thomas Mann işte tam da bu eski dünyalılık ile yeninin suni ve sentetik, soğuk karışımını eskinin bilgeliği ile yeninin entelektüel bilincini harmanlamaya çalışacaktır. Zaten Mann bütün yapıtlarında bundan başka bir şey yapmayacaktır. Leverküh'nün müziği ile Nazi diktatörlüğü arasında farkı görenler belki bir yerde haklılık payına sahiptirler. Zira Nazi diktatörlüğü de uzun bir dönem Alman ruhunun ve üstün insan olarak görülen bilinç ve belleğin hayal kırıklığına uğramasının remzidir ve Nazi diktatörlüğü de Leverküh'nün müziğinin temelinde, çekirdeğinde olanı barbar erken modernleşmiş ruhun dalgalanmalarını, en yeni teknolojilerle bir tutmaya çalışmıştır.

Roman birden çok zaman boyutlarından oluşmaktadır. 1. Bölümde Leverküh'nün 1885'den 1940 yılına kadar olan yaşamı verilmektedir. 2. Bölümde arkadaşı eski filolog Dr. Serenius Zeitblom Freising'in yaşam hikâyesini yazar. 27 Mayıs 1943 tarihinden başlayıp Nazi diktatörlüğü döneminde ruhundaki kıvılcımların ve harların sönmeye vaktine kadar gelir. 3. Bölümde Thomas Mann değil Zeitblom anlatmaya devam eder ve okuyuculara her konuda bilgiler sunar, rapor verir. 4. Bölümde

Gestapo'ların artık tam bir tehlikeye dönüştüğünün anlaşıldığı bölümdür. Dil olarak Thomas Mann'ın *Dr. Faustus*'unda parodileştirilmiş Luther Almancasını, eski filologların klasik nesri ve o devir gündelik yaşamın dili görülebilir. Eserin bir halk masalı uyarlamasını Nietzscheyan hayata taşıdığını ve Hugo Wolf'un hayatından da faydalandığı bilinmektedir.

Eser dehayla birlikte gövdesel düşkünlüğü, sanat ile hastalığı şehir insan bağlamında ele alır. Sonra karanlık devirler başlar. Leverküh'nün şeytanla yaptığı anlaşma, karanlık bir çağın da göstergesidir. Şeytan başarı vaat eder. Buna söz verir ama aşkta mutsuzluk ve başarısızlık ve hastalığının soğuk yüzünü teklif eder. Müziğin o güzel tınlarının, meleklere ve ilhamın kendisi sayılan o tınların yerini şeytansı bir güce; ruhu dindirmesi gerekirken kişiyi dünyayı sonuna iten etkiye sürükler. Çılgınlık ölüm meleği gibi tehlikelidir ve Adrian Leverküh'nün etrafında dolaşır.

Thomas Mann'ın *Doktor Faustus'u* ile Goethe'nin *Faust'u* arasındaki temel özellik, Mann'ın *Faust*'unda şeytanın Adrian Leverküh'nün ile yaptığı anlaşmada tanrıya bir alternatif teşkil etmediğidir. Tam aksine sadece ilham ve sanatsal yaratının kaynağı olduğuna bağlanabilir. Tabii ki bunun da metafiziki boyutu yok değildir ama Goethe'nin *Faust*'unda Dr. Faust Mephistophelesle daha metafiziki bir akit yapar. Mann'ın *Faust*'unda Leverküh'nün şeytanı, onu geniş anlamda metafiziki formlarla tehdit etmez, sadece onun bir parçası ve nebzesi olan ve sanatın da temeli sayılan sanatsal yaratıcılığı tehdit etmeye, onu elinden almaya çalışır. Bu bağlamda şeytan tanrının içinde, tanrı da şeytanın içindedir. Thomas Mann sadece *Dr. Faustus'u* yazmakla kalmamış, bir de *Dr. Faustus'un Oluşumu. Bir Romanın Romanı'nı (Die Entstehung der Doktor Faustus)* kitap haline getirmiştir.

Son olarak Thomas Mann'ın oğlu Klaus Mann'ın *Mephisto'su* hakkında bir şeyler söylemek istiyoruz. Klaus Mann *Mephisto'sunu Bir Yaşamın Romanı* adı altında 1936 yılında yayınladı. Klaus Mann, Thomas Mann'ın altı çocuğundan ikincisidir. On üç yaşında eli kalem tutmaya başlar. Yirmisine girmeden *Çocuk Nuveleri*'ni yazar. 1933 yılına kadar bir dahi çocuğu, genç yazar ve bohem olarak yaşar. Mann, Nazilerin iktidara gelmeleriyle birlikte Almanya'dan ayrılmak zorunda kalacağı yıla kadar politikayla hiç ilgilenmez. Almanya'dan ayrıldığı 1933'ten itibaren bu genç sürgün bir anti-faşist militana dönüşür. Sürgünde anti-faşist yazarlar kongresi düzenlenir ve Alman vatandaşlığından atıldıktan sonra 1936 yılında bütün ailesiyle birlikte Amerika'ya yerleşir. ABD vatandaşı olur, 1942 yılında orduya katılır, savaştan sonra Avrupa'ya geri döner ve 21 Mayıs 1949 da Cannes'da intihar eder (İnce, 1990, s. 7).

Romanı *Mephisto* özyaşamöyküsel olduğu kadar belgesel özellikler göstermektedir. Örneğin kendisinden bir yaş büyük ablası Erika ile bir süre evli kalan genç aktör Gustaf Grundgens *Mephistopheles*'de Hendrik Höfgen'e dönekliliği ile modellik yapar. Romanın *Mephisto* adı Goethe'nin *Faust*'una yapılan doğrudan bir göndermedir. Bu ad simgesel olarak da kullanılmıştır. Neredeyse bir özdeşleşme söz konusudur. Goethe'nin yapıtında Dr. Faust bilgi için ruhunu Mephisto'ya satar. Goethe'nin yapıtındaki Mephisto rolünü oynayan Hendrik Höfgen gerçek yaşamında bir Faust yazgısı seçmiştir. 1923 yılında Hamburg tiyatrosunda güçlü ve yetenekli bir oyuncuysa komünist bir kişilik gösteren Höfgen Berlin'de

oynamak uğruna kimliğiyle oynayacak ve bu değişim Hitler'in onu kutlama telgrafıyla noktalanacaktır. Sonuç olarak Höfgen bir mesleki tutku uğruna ruhunu Nazizme satacaktır. Bir zamanlar baş düşmanı olan ideolojiye (İnce, 1990, s. 7).

Faut İdeolojisi

Goethe'nin *Faustus*'u kadar sevilip tekrar tekrar oynanan ve edebiyatçılar tarafından değer verilen başka bir drama daha yoktur. Yayınlandığı günden beri edebi politik hatta ekonomik dünya görüşlerine çekilmiştir. 19. yüzyıl *Faust*'u ve hele de ikinci bölümünü, bu zevkle dolu insanı şiirleştiren, zengin sembol dünyasına sahip olan "şiirler şiirini" anlatmakla zorluk çekmektedir. Wolfgang Menzel, *Faust 1*'de cehenneme alışık tiranı görmüş, *Faust 2*'de kadınsı zevk düşkünlüğünü gözlemlemiştir. Genç Almanlar ihtilalci Faust fragmanını göklere çıkarmakta ve Faust'un eksik politik ve toplumsal aktivitesini yermektedirler. 1971'den sonra imparatorluk kurulunca Faust ideolojisi gelişmeye başladı. Wilhelm dönemi burjuvazisi Faust'u Faust olana ekledi. Faust dramasından bu poetik figürü söktü, onu ideolojik amaçlı kullandı. Faust artık mit anlamı içeren ulusal bir terkipti ve Alman ulusal galerilerinde Siegfried ve Dürer'in *Şövalye Ölüm ve Şeytan*'ıyla beraber sergilenmeye başlamıştı. Gelişen ideoloji ve dönüşen düşünce *Faust*'u ulusal bir kahraman (heros) olarak görmeye başlamış ve onu ideolojik bir figür olarak addetmişti. Oswald Spengler, *Batı Toplumunun Çöküşü* adlı eserinde Batı kültür çevresini "*Faust* kültürü" olarak tanımladı ve karakterize etti. Nazi hükümeti ise Faust figürünü hareketlerinin temeli olarak ele aldı, onu Cermen ırkının büyüklüğünün simgesi olarak gösterdi. Thomas Mann'ın *Dr. Faustus* romanından sonra bu imgenin ideolojik olarak kötüye kullanma edimi politikadan ve edebiyattan uzaklaştırılmış oldu.

Faust: Modern Hayatın İlyadası Mıdır?

İşimiz bitmeden önce Tanrıyla ya da şeytanla karşılaşmaya mahkûm bir Faust çağındayız.

Ve otantik olanın kaçınılmaz cevheri bu kilidin tek anahtarı.

Norman Maeler

"...bitmek bilmez ilerleme" karabasanından ve nevrozundan bir çıkış yolu, tarihten bir çıkış yolu önereceğini umar ve Brown'un *Faust*'unu esas alarak tarihsel eylem ve endüstriyel bir simge olarak görür. "Faustvari insan tarih yapan insandır" ama cinsel ve psikiş bastırma, bir şekilde alt edilebiliyorsa o zaman "insan tarih yapmak yerine yaşamaya hazır olabilir" (Berman, 1994, s. 99).

Faust'un, Homunculus'un kanatlarının yandığı ve modern devrin bittiği ve post-truth çağının devam ettiği bu dönemlerde dahi aramızda yaşadığı unutulmamalıdır. Saçları hala uzun, avangard tiyatronun onu betimlediği tarzda konformist değil, marjinal bir entelektüel ve kuşkulu bir karakterdir. Dr. Faust bir gölge gibi yanı başımızdadır, belki de içimizdedir.

Dünya Edebiyatında Dr. Faustus

(Bir Çizelge)

• 1587 yılında Frankfurt'ta *Dr. Faustus'un Tarihi* isimli Halk kitabı çıktı. Bilim adamı-yazar *Faust* söylentisine geri giderek kendi *Faust*'unu oluşturacaktır. Goethe'nin *Faust*'una gelmeden daha önümüzde epey yol gözükmektedir. Ama hemen hemen tüm *Faust* karakterlerinde temel egemen izlekler aynı izlekler olacaktır.

• Johann Spiess'in 1587 yılında Frankfurt'ta *Historia von Dr. Johann Faust*'u ilk kaleme aldığı eseri *Faust*'u harlı bir örnek olarak alır. Bu eser daha sonra Fransızca'ya, İngilizce'ye ve Hollandaca'ya çevrilir.

• 1588 yılında Christoph Marlowe *Faust* trajedisini kaleme alır. Onun kaynağı *Faust* kitabının 1587 yılındaki İngilizce orijinal metnidir.

• 1599 yılında Rudolf Widmann'ın yapıtı *Wahrhaftige Historie von den Grewlichen Abschawlichen Sünden und Lastern* adıyla basıldı.

• 1674 yılında N. Pfizer Widmann'ın çalışmaları Gretchen izleğini temel aldı. Moral olarak bu temayı işledi.

• 1725 yılında Hristiyanlık söylemi doğrultusunda irdelendi. 1600 yılında zaten İngiliz tiyatrocuları, komedyenler Almanya'da bu trajediyi sahnelemeye başlamışlardı.

• 17. 18. yüzyıllarda *Faust* halk oyunları olarak Alman gezgin tiyatrolarının sahne programlarına alındı. Ve ilk olarak *Faust* komedisi bir figür olarak işlendi.

• 18. yüzyılda *Faust* izleği Kasparle parçaları olarak çocuk sahnelerinde oynatıldı.

• 1755-1767'de Lessing bir *Faust Fragmanı* yazdı. İsmi *Faust'u Kurtarmak* koydu.

• 1773-1775 Goethe'nin *Urfaust'u Erken Faust'u* yayınlandı.

• 1791 yılında Klinger *Faust'un Hayatı, Yaptıkları ve Cehennem Yolculuğu*'nu yazdı.

• 1808 yılında Goethe *Faust'un Birinci cildini* bitirdi.

• 1829 yılında Grabbe *Don Juan ve Faust'u* kaleme aldı.

• 1832 yılında Goethe *Faust'un* ikinci bölümünü yazdı.

• 1836 yılında Lenau, *Faust Bir Şiir'i*ni yazdı.

• 1842 yılında Nürnberg, *Josephus Faustus'u* yazdı.

• 1851 yılında Heine, *Doctor Faust: Bir Dans Şiir'i*ni yazdı.

• 1936 yılında Klaus Mann, *Mephisto* isimli romanını yazdı.

• 1947 yılında Thomas Mann *Doctor Faustus'u* kaleme aldı.

Sonuç

1587 yılında anonim bir eser olarak "Faustbuch" (Faust Kitabı) adıyla neşredilen ve daha sonra Marlowe'un "Doktor Faustus" draması olarak ilk kez 1604 yılında, Marlowe'un ölümünden 11 yıl sonra yayınlanan Faustus teması erdemli, bilgili birinin Tanrı ile Mephistopheles'in iddiası uğruna başına gelen trajediyi anlatır. Faust'un şeytanla anlaşması, ona ruhunu satması, onunla mücadelesinin "kanla imzalanmış bir anlaşma" olması Alman edebiyatında da dünya edebiyatında da çokça işlenen ve sevilen bir konu olma özelliği taşımaktadır. Daha sonra bu Alman halk şarkısı Goethe tarafından ele alınmış ve ömrü boyunca şekillendirdiği bir esere dönüşmüştür. İçinde insanlığa dair, insanlığın düşüşüne dair felsefi, edebi, yeri gelince doğa bilimlerine bile göndermeleri olan bir esere dönüşmüştür. İnsan erdemini, ahlakını ön plana çıkaran büyük bir eser haline gelmiştir. Goethe'den sonra ister drama dalında isterse şiir ya da roman dalında birçok Alman yazarın ilgilendiği bir konu olan Faust teması bütün cepheleriyle dikkat çeken ve ilgilenilen konu olmuştur. Bu makalemizde bugüne dek yapılmış Faust çalışmalarının bir listesini verdik. İnsanın iradesini ya da duygularını kullanma yönüyle meleğe ya da şeytana yakınlığı, onun melekten üstün ya da şeytandan daha aşağıda olmasını sağlamaktadır. Faust gibi başlangıçta erdemli birinin şeytanın iğvasına ve ayartmasına

kanarak ilkin genç kızı (Gretchen) baştan çıkarması, onu gebe bırakması, bundan haberi olan ağabeyini öldürmesi ve katil olması ve romanda Faust'un insani yönüne dikkat çeken daha bir yığın unsurlarla onun düşüşünü ya da sarf ettiği insanüstü çabalarla meleklerden daha üstün seviyeye gelmesi üzerine de tartışmalar bitmemiştir. "Faust" eseri sonunda, kazananın kim olduğu bugün hala bilinmemektedir. Görünüşte şeytan Faust'a "Geçme ey zaman ne güzelsin" dedirtmiştir, fakat Faust'un "cehdügayreti", bilmek, öğrenmek için gösterdiği susuzluk hali uhrevi alemde "Wer sich strebet, den können wir erlösen" (Çaba göstereni, kurtarabiliriz) ilkesinin tezahürü ile de Faust'un kurtuluşa erdiği, cennete girdiği tezini sınıksız delillendirmektedir. Kötülüğün hiçbir zaman dinmeyeceği; insan varsa, kötülüğün her daim onun yanında biteceği görüşü Marshall Berman'ın "Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor" kitabıyla da anlam kazanmaktadır. Berman çağımızın bile bir "Faust çağı" olduğunu ve şeytanın kötülüklerini, insanı doğru yoldan saptırma girişimlerini hiç bırakmayacağı, theodisenin büyük bir varlık sorunu olarak ilerleyen zamanlarda da bir tez olarak devamlılık kazanacağına altını çizmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- A Grabert, W., Mullott, A., Nürnberger, H. (1983). *Geschichte der deutschen Literatur*, Bayerischer Schulbuch Verlag, München.
- Erkoç, Y. (1991). *Faust. Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 19.
- Gürsel A. (1983). *Yeni Alman Edebiyatı Tarihi*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Horst S. & Ingrid G. Daemrich (1995); *Themen und Motive in der Literatur*, Ein Handbuch, Francke Verlag Tübingen und Basel.
- Klaus M. & Mnouchkine, A. (1990). *Mephisto* (Çev. Ö. İnce), İstanbul: Can Yayınları
- Marshall B. (1994). *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*, (Çev. Ü. Altuğ & B. Peker) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Vogelpohl, W. (2005). *Alman Edebiyatı Tarihi*, (Çev. Y. Erkoç) Ankara: Kadim Yayınları.